

Dr. Veljko Paškvalin

PODRUČJE MOSTARA U ANTIČKOM I KASNOANTIČKOM DOBU DO DOLASKA HRVATA

Treba odmah napomenuti da je rad MOSTARSKI KRAJEVI U RIMSKO DOBA ("Hrvatska misao", 1, 2, 1996. i 1997.) prethodno bio napisan za MONOGRAFIJU MOSTARA za koju su se pred rat prikupljali radovi, pa iz tih razloga nije moglo doći do njezina tiska. Nositelj zadatka bilo je Uredništvo časopisa "HERCEGOVINA", a njezin glavni pokretač, uz suradništvo kolega dr. Pave Andelića, akademika Bore Čovića i prof. arh. ing. Džemala Čelića, bio je akademik Marko Šunjić.

Neka ovaj rad, stoga, bude i memento tim istaknutim znanstvenicima.

Kako se MONOGRAFIJA MOSTARA nije mogla tiskati zbog nastalog rata, spomenuti članak morao je čekati bolje vrijeme objave. Dogodilo se, naime, da je objavljen u časopisu "HRVATSKA MISAO", Matrice hrvatske u Sarajevu.

Zbog naglašenosti antičke i kasnoantičke kulturnopovijesne problematike s područja Hercegovine i mostarskog kraja osjetila se potreba za njegovim objavljivanjem u časopisu "Hercegovina" pod novim naslovom PODRUČJE MOSTARA U ANTIČKOM I KASNOANTIČKOM DOBU DO DOLASKA HRVATA.

I. ANTIČKO DOBA

Teritorij rimske kolonije Narone (colonia Iulia Narona) prostirao se dolinom rijeke Neretve, zauzimajući od nje zapadno, sjeverozapadno i istočno široko područje, kojemu je pripadao i kraj oko Mostara.¹ Prema zapadu i sjeverozapadu graničilo je s municipijem Novensium (Runovići kod Imotskog) i Delminiesium (Duvanjsko polje), oba u kraju antičkih Delmata, a na istoku s teritorijem kolonije Epidaurum (Cavtat).¹

¹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, knj. LXVI., Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6., Sarajevo, 1988., 117.

Nema pouzdanih dokaza da se unutar naronitskog agera, osim municipija Diluntum (Stolac), razvilo više administrativnih općina ranga municipija. Ipak je moguće pretpostaviti da je dosta širok ager Narone bio podijeljen na više upravnih jedinica prefektura i u tom je djelokrugu bilo više pagusa, naselja.² Moguće je takvu podjelu unutar granica kolonije Narone zahtijevala i konfiguracija terena (Ljubuški, Brotnjo, Čapljina, Cim itd.).

Tim dosta širokim područjem upravljalo je Gradsko vijeće Narone (ordo decurionum), koje je imalo svu zakonodavnu i upravnu vlast nad agerom kolonije. Članovi toga vijeća živjeli su u Naroni, ali i kao posjednici izvan grada, dolazeći po potrebi u upravu grada zajedno s kojim domaćim odličnikom.³ Da se sva vlast te kolonije protezala sve do Mostara, pa i sjevernije od Mostara, argumentirano svjedoči nalaz fragmentarnog titula iz Tepčića, na kojem se spominje kvatuorvir (III vir) i seksvir (IIII vir).⁴ (T. 1, sl. 1.)

O području oko Mostara, kao dijelu šireg teritorija kolonije Narone, potrebno je reći da se u ovom kraju u Cimu (Mostar) locira sjedište Biskupije Sarsiterensis, osnovane 533. godine (bez pouzdanih argumenata).⁵ To bi, po mišljenju I. Bojanovskog, pretpostavljalo da je sjeverni dio agera Narone, od Mostara, zapadno od Neretve (Kočerin, Posušje), bio izdvojen kao posebni municipij. Tako bi jedan dio toga područja ulazio u izdvojenu jedinicu ranga municipija, a njegov istočni dio (Bijelo polje, Bišće polje itd.) municipiju Diluntum.⁶ (Vidi zemljovide.)

Pretpostavka o tom izdvojenom municipiju temeljila bi se samo na osnovi ubikacije Biskupije Sarsiterensis (Sarsiteron), pod čiju je crkvenu jurisdikciju spadao i municipij Diluntum. U tom pogledu bismo zaokružili područje, koje će biti od interesa u kontekstu izučavanja antičke povijesti Mostara. Ono će također biti povezano i sa širim područjem kolonije Narone kao njegovim upravnim središtem koji je bio pokretačem u svim zbivanjima kulturnopovjesnog karaktera na ovom i širem području.⁷ (Vidi zemljovide.)

Prije nego je Oktavijan, kasnije car August (27. pr. Kr. - 14. po Kr.) pokorio Ilirik i definitivno ga pripojio Rimskom Carstvu, osnovao je 8. godine po Kr.

² I. Bojanovski, o. c., 116.-119.

³ I. Bojanovski, o. c., 116.-117.

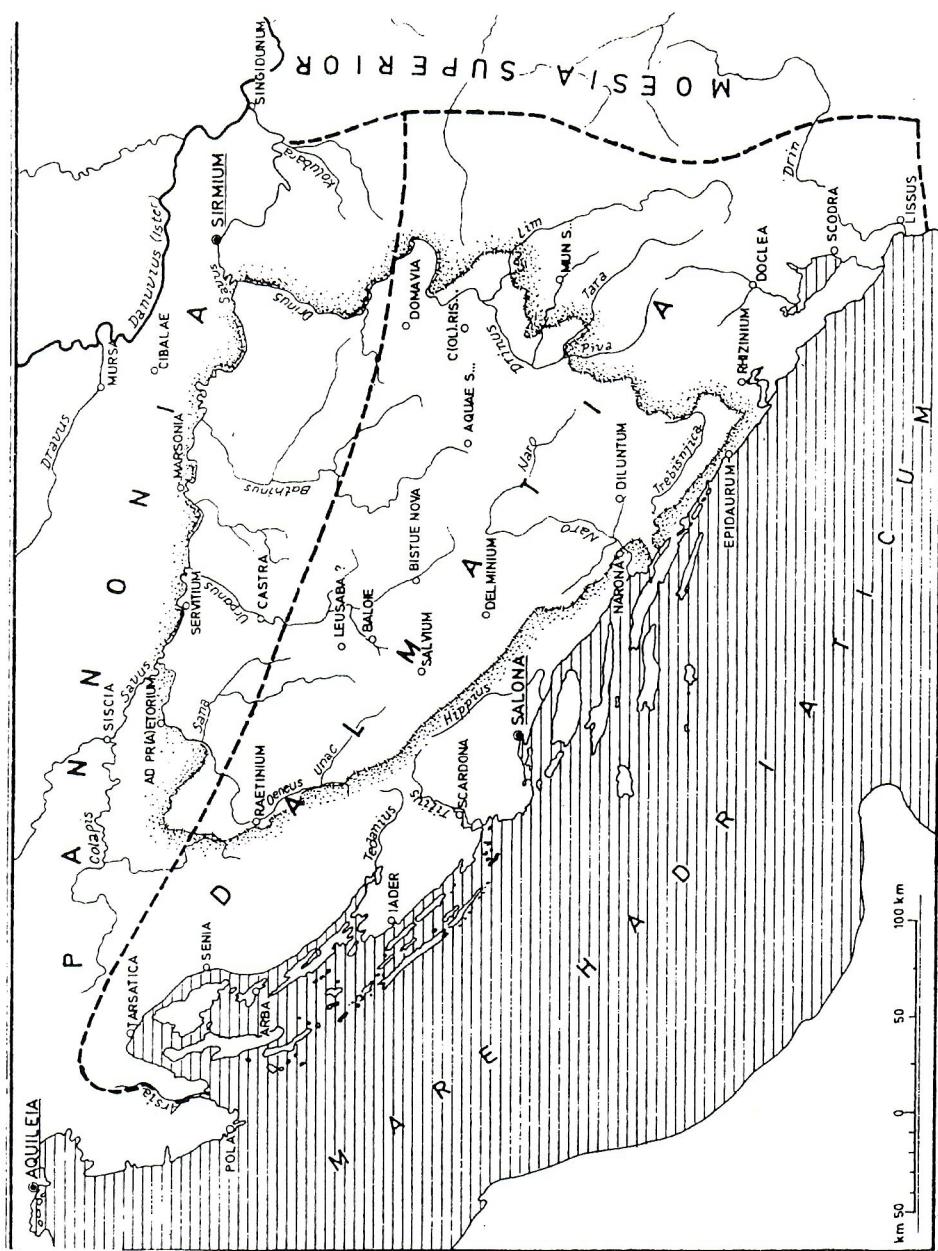
⁴ D. Sergejevski, "Rimski natpis iz Žitomislića", *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, XXXVII./1925., Sarajevo, 1925., 87.-90.; I. Bojanovski, o. c., 116., napomena 4.; Usp. T. Andelić, "Crkvina, Tepčići kod Čitluka, kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura", *Arheološki pregled*, 23, Beograd, 1982., 99.-101.

⁵ I. Bojanovski, o. c., 93.-117.

⁶ I. Bojanovski, o. c., 93.-116.

⁷ I. Bojanovski, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 1., Sarajevo, 1988., s.v. Dalmatia, 68.; I. Bojanovski, o. c., tom 1., 30.; I. Bojanovski, o. c., 53.

K. 1.

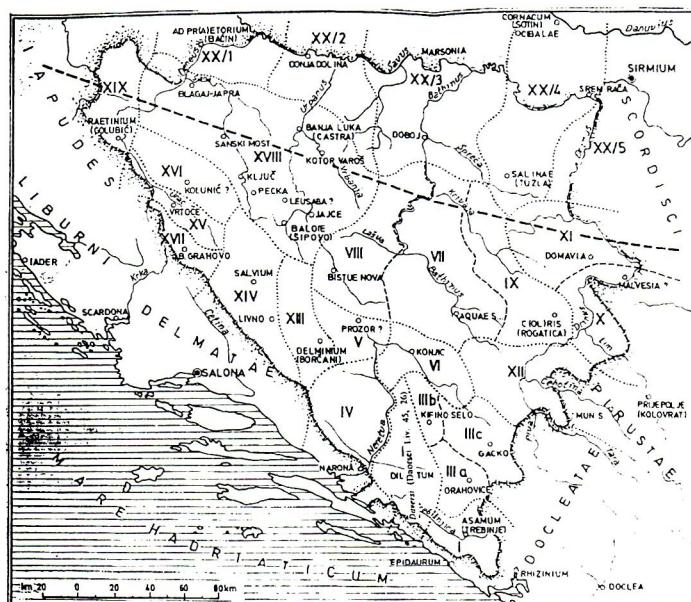
RIMSKE PROVINCije DALMACIJA I PANONIJA (I. Bojanovski)

K. 2.

Geografska područja ilirskih plemena unutar rimske provincije Dalmacije (I. Bojanovski)

K. 3.

Teritorij plemena Daorsa (II.) (I. Bojanovski)

novu provinciju Dalmaciju. Dolinu Neretve, jugoistočno i sjeverozapadno od ušća i njezino zaleđe - područje Mostara - nastavala su autohtonata ilirska plemena. Povijesni izvori⁸ i dosadašnja istraživanja pokazuju da su to bila plemena Daorsa, Narezija i Ardijejaca (?). Tako bi, prema našem današnjem znanju, to područje jednim dijelom naseljavalo pleme Daorsa. Zauzimalo je krajeve uz lijevu obalu Neretve, od Bijelog polja kod Mostara pa do Gabele i Metkovića na jugu, a možda i njezinu desnu obalu.⁹ (Vidi zemljovide.)

Međutim, izgleda da su na početku Rimskoga Carstva Daorsi posjedovali manje područje uz lijevu obalu Neretve i da im se vlast nije protezala do mora.¹⁰ Centar Daorsa bio je mun(icipium) Diluntum, današnji Stolac, formiran već u 1. stoljeću.¹¹

Inače, u razdoblju protohistorije daorski se centar nalazio na Gradini u Ošanićima.¹² (Vidi zemljovide - područje Daorsa.)

Nakon propasti ilirske države 167. godine pr. Kr. Daorsi su zbog prijelaza na stranu Rimljana, napustivši Karavanciju, Gencijeva brata, dobili od Rimljana politički imunitet, a s njim i određene privilegije.¹³ Poslije toga ratnog i političkog poteza Daorsi su se mogli slobodnije razvijati, posebno što se tiče trgovine, koja je kod toga plemena (naroda) bila osnovna gospodarska grana. O tome govore i rezultati arheoloških istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca, a pokazuju da su Daorsi stekli jaku materijalnu podlogu protkanu helenističkom kulturom, koja se očituje u predmetima keramičkih posuda i drugim brojnim nalazima te kulture. O njihovoj materijalnoj bazi najbolje svjedoči kovanje vlastitog novca s prikazom lađe. (T. I, sl. 2.) To znači da su je razvijali i stjecali na osnovi trgovine, u prvom redu, s helenističkim gradovima na Jadranu Issom (Vis) i Pharosom (Stari Grad na Hvaru), a možda i šire s gradovima na Mediteranu.¹⁴

⁸ B. Čović, *Arheološki leksikon BiH*, tom 1., 93.; I. Bojanovski, o. c., 22.-24., 25.-30., 31.-35.; I. Bojanovski, tom 1., 69. (Daorsi) 114. (Naresi) i 54. (Ardijeji); F. Papazoglu, "O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja", *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VII-1, Beograd, 1963., 71.-86.; F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo, 1969., ANUBiH, 71.-78.; Z. Marić, Daorsi, ime, teritorija i antička pripadnost plemena Daorsa, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 8., Sarajevo, 1973., 109.-137.; I. Bojanovski, o. c., 33.

⁹ I. Bojanovski, o. c., tom 1., 69.; B. Marijanović, o. c., tom 1., 27.; Z. Marić, o. c., 109.-137.

¹⁰ I. Bojanovski, o. c., tom 1., 69.; I. Marijanović, o. c., tom 1., 27.

¹¹ I. Bojanovski, o. c., tom 1., 70., s.v. Saobraćaj, 158.

¹² B. Marijanović, o. c., tom 1., 27.; Z. Marić, o. c., 109.-137.

¹³ M. Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, *Znanstveni skup*, Metković, 4.-7. 10. 1977., HAD, Split, 1980., 174.; B. Marijanović, o. c., tom 1., 27.-28.

¹⁴ Z. Marić, o. c., 109.-137.; Vidi u *Arheološkom leksikonu BiH*, tom 1., pod *Bibliografija*, s. n. Z. Marić (1973a, 1973b, 1977a, 1979.); M. Zaninović, o. c., 174.; B. Marijanović, o. c., tom 1., 27.-28.; I. Bojanovski, o. c., tom 1., 69.

Rimljani su tada u Daorsima imali pouzdane i sigurne saveznike. To im je dobro došlo u borbama protiv Delmata, a Delmatima, opet, bio je to ozbiljan razlog da češćim upadima ometaju helenističke gradove, kao što su Tragurion (Trogir) i Epetion (Stobreč), ali u tim akcijama nisu ostali pošteđeni ni Daorsi. To je stanje pratilo Daorse sve dok na uskom obalnom pojasu nije ojačao deseljeni italski element, odnosno dok Narona (Vid kod Metkovića) nije postala konventus i kolonija Ilirika.¹⁵ (Vidi zemljovide.)

Drugo ilirsko pleme, koje je, manjim dijelom, nastavalo mostarsko područje, bili su Naresii, koji su, izgleda, posjedovali njegovu sjevernu i sjeveroistočnu stranu. Spominje ih Appian među plemenima koje je Oktavijan pokorio 33. godine pr. Kr., jer su sudjelovali u općoj pobuni,¹⁶ a ubiciraju se u dolini rijeka Trešanice, Rakitnice i Neretvice, dok im je središte bilo oko Konjica.¹⁷

Još je Servije Fulvije Flak poslije svoje ekspedicije na Ardijejce i Plerje 135. godine pr. Kr. počeo sa selidbom Ardijejaca u unutrašnjost naronitskog agera, što spominje i Strabo, bilježeći da su morali obrađivati škrtu i neplodnu zemlju, a dosezali su do Mostara (Cim).¹⁸ O tome, međutim, drukčije misli F. Papazoglu smještajući ih u Crnu Goru.¹⁹ Tako smo se najvjerojatnije približili onome da su u Oktavijanovo ili Augustovo doba mostarsko područje posjedovali Daorsi, Naresiji, te Ardijejci sa smanjenom povijesnom istinom. Stoga bismo to područje mogli smatrati graničnim teritorijem triju plemena, od kojih je najveći dio ovoga kraja uživalo pleme Daorsa. (Vidi zemljovide.)

U svezi s tim područjem zanimljivo je spomenuti da je bilo istraživača koji su Pseudo-Skilakovo jezero locirali u današnje Mostarsko ili u Hutovo blato kod Čapljine.²⁰

Jednu i drugu hipotezu oborio je M. Suić dokazavši da je Pseudo-Skilakovo jezero iz Peripla današnje Skadarsko jezero.²¹

August je 27. godine pr. Kr. pokrajину Ilirik (Illyricum) predao Senatu.²² Ni za vrijeme Augusta ovo područje još nije definitivno bilo mirno. I prije

¹⁵ M. Zaninović, o. c., 174.-177.; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1986.; I. Bojanovski, o. c., 117., 48.-54.; I. Bojanovski, o. c., tom 1., 29.-30.

¹⁶ M. Zaninović, o. c., 177.; I. Bojanovski, o. c., tom 1., 114.

¹⁷ I. Bojanovski, o. c., 88.-96.

¹⁸ M. Zaninović, o. c., 176.; I. Bojanovski, o. c., 118.

¹⁹ F. Papazoglu, o. c., 71.-86.; B. Čović, o. c., tom 1., 118.

²⁰ E. Radimsky, Der Narenta - See des Skylax, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1896., 129.-134.; C. Patsch, Pseudo-Skilaxovo jezero, Prinos povijesti donjeg porječja Neretve, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, XVIII., Sarajevo, 1906., 367.-373.

²¹ M. Suić, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Periplava, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. VIII., Sarajevo, 1953., 111.-128.

²² I. Bojanovski, o. c., tom 1., 93.-94.; I. Bojanovski, o. c., 46.

nego je došlo do velikog ilirskog ustanka (Bellum Batonianum)²³ 6.-9. godine po Kr., bilo je nekoliko ratova što su ih Rimljani vodili u još nemirnom Iliriku. Jedan od poznatijih se vodio u Panoniji 11. i 10. godine pr. Kr., a do njega je došlo zbog velikih nameta što su ih Panonci morali davati Rimljanima. Taj je ustank ugušio vojskovođa Tiberije, kasniji car.²⁴ (Vidi zemljovid I.)

Od Oktavijanovog pohoda 35.-33. godine pr. Kr. pa sve do velikoga dalmatinsko-panonskog rata, koji se spominje i kao Bellum Batonianum (nazvan Batonov rat), u području donjeg toka Neretve nisu nam poznati nikakvi ratni događaji. To govori da je u to doba na teritoriju Mostara, gdje su pod zaštitom Rimljana živjeli Daorsi, vladao mir. Ipak se, makar malo, morao osjetiti taj rat na ovom području, koji su organizirano vodila dva Batona, dezitijatski i breučki iz Panonije, a osobito kad je u ovom kraju dezitijatski Baton ratovao protiv Rimljana, došavši s vojskom i do Apolonije, Drača u Albaniji.²⁵ To su bili i zadnji pokušaji Ilira da u tom ustanku učine nešto više. Nakon tih događaja i velikog neuspjeha, a budući da ga je još prije iznevjerio breučki Baton i zbog toga je platio životom, predao se i vođa ustanka, dezitijatski Baton, kojega je rimski vojskovođa Tiberije poveo u Rim, gdje je uskoro i umro.²⁶

Nakon novog ustanka došlo je do gradnje obrambenog sustava podizanjem utvrda i logora na crti Burnum (Ivoševci-Kistanje), Gardun (Trilj) i Graćine (Humac), a imao je svrhu da teritorijalno presječe ratoborno i buntovno pleme Delmata (narod) i da u novoformiranoj provinciji Dalmaciji osigura trajan mir (Pax romana).²⁷ (Vidi zemljovide.) Tako je po Augustovu konceptu obrane podignut i logor (castrum) na Gračinama (Humac, Ljubuški), najbliži ovom kraju, a imao je zadaću štititi grad Naronu i uvir rijeke Neretve.²⁸ Od ilirskog ustanka, koji su izazvali Rimljani upućivanjem loših “čuvara” stada i novačenjem Ilira za vojsku u borbi protiv Markonama, Iliri se nisu više nikad oporavili i najvećim dijelom podlegli su romaniziranju.

²³ I. Bojanovski, o. c., 48.-54.

²⁴ I. Bojanovski, o. c., 48.-49.

²⁵ E. Pašalić, *Questiones de bello dalmaticopannonicoque*, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, VIII., Sarajevo, 1956., 247.

²⁶ E. Pašalić, o. c., 249.; I. Bojanovski, o. c., 53.

²⁷ M. Zaninović, o. c., 178.; I. Bojanovski, Dolabellin sistem cesta u rimske provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XLVII., ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2., Sarajevo, 1974., 239.-240.; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak V., Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2., Sarajevo, 1966., 62.-69.; V. Paškvalin, O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, XII. kongres arheologa Jugoslavije u Novom Sadu 1984., Novi Sad, 1986., 153.-156.

²⁸ I. Bojanovski, o. c., 41., 120., 366.; M. Zaninović, o. c., 178.

Rimljani su nakon Batonovog rata, poučeni velikim iskustvom iz borbi s Ilirima, morali naći pravi put ili način kako smiriti pokorene Ilire. Jedan od načina pacificiranja bio je pomoću vojske. Učinili su to tako što su na osjetljivijim strateškim točkama među ilirskim plemenima, posebno među Delmatima, formirali obrambeni sustav, koji se sastojao u podizanju utvrda.²⁹ Uz gradnju logora i utvrda pacificiranje ilirskog područja ili stanovništva pratila je izgradnja cesta, naseljavanje veterana, Italaca i, posebno, darivanje rimskoga građanskog prava. To znači da pacifikaciju ilirskog područja Rimljani nisu provodili samo vojnom nego ekonomskom i političkom metodom, što se (obično) naziva romanizacija. Tako je bilo u kraju oko Mostara.

Bliže Mostaru nije konstatiran vojni logor. U ovom kraju najbliži je onaj na Gračanima (sl. 1.). Podignut je u 1. stoljeću po Kr. za pomoćne rimske jedinice ili kohorte. U njemu su, prije napuštanja provincije Dalmacije, boravile kohorte I. - Bracaraaugstanorum i I. Lucensium (T. IV, 1.), a na njihovo mjesto u razdoblju flavijevaca stigla je kohorta III. - Alp(inorum), I. - Belgarum, dok je VIII. - voluntarium civium Romanorum sudjelovala u ilirskom ustanku i produljila svoj boravak u provinciji Dalmaciji.³⁰

Sl. 1. Ostaci rimskog logora s početka 1. stoljeća po Kr. Gračine (Ljubuški)

Jedinice koje su se smjestile u logoru na Gračinama branile su i zaledje Narone ili danas mostarski kraj, koji je, prema Augustovu konceptu obrane, morao također u nj ulaziti. To primjećuje Bojanovski i ukazuje da je dio toga

²⁹ Vidi lit. u bilješci 27.

³⁰ I. Bojanovski, o. c., 355.-360.; M. Zaninović, o. c., 63.-69.

sustava obrane postojao na području Ljubuškog. On, naime, unutar toga sustava obrane spominje gradinu na Mrljanovcu i Buturovici iznad Ljubuškog. To su manje utvrde s manjom vojničkom posadom, koje su nadzirale ne samo Ljubuško polje nego i kamenitu visoravan iza brda prema Lipnu, Čerinu i Čitluku na domak Mostaru. Na osnovi nalaza novaca na gradini u Donjim Radišićima može se tvrditi da je taj sustav funkcionirao i u doba cara Hadrijana (117.-139.).³¹

Na mostarskom je području primijećeno nekoliko gradina koje se mogu pripisati tom sustavu obrane. Jedna je takva utvrda poznata u Baćevićima kod Mostara. Locirana je na desnoj obali rječice Jasenice i poznata je pod imenom Gradina.³² To je strma glavica s platoom (vel. 15 x 10 m) na kojoj se vide ostaci zgrade, utvrde. Plato obiluje velikom količinom rimskog građevnog materijala i fragmentima keramike. S obzirom na položaj, nalaze keramike, te ostataka građevnog materijala sa zidova, taj bi lokalitet značio fortifikaciju iz vremena pacificiranja.

Jedna se utvrda nalazi i iznad vrela rijeke Bunice. Na njoj su podignuti zidovi u rimskoj žbuci, dok se na njegovim padinama zajedno mogu naći fragmenti pretpovijesne i rimske keramike, pa bi takav položaj nalaza ukazivao na prijelazno razdoblje iz protohistorije u povijesno razdoblje principata odnosno pacifikacije.³³

Rimskom obrambenom sustavu pripadala je na ovom području i utvrda Gradina u selu Podgoranima (Mostar).³⁴ Na njoj su sačuvani zidovi duljine do 150 m, a debljine do 2,40 m. Međutim, kako se u blizini toga zida zamjećuju i ostaci zidova u suhozidu, a na površini rimska cigla, moguće da je i ta utvrda iz doba pacifikacije i da se ponovno aktivirala u kasnoantičkom razdoblju.

Razdoblju bi pacificiranja pripadao i lokalitet Novi nedaleko od sela Miljkovića.³⁵ Ta je utvrda podignuta na istaknutom brežuljku, na kojem se nalaze znatno oštećeni zidovi fortifikacije. Tu se susreće keramika, koja pripada tom vremenu pacifikacije, što bi potvrdio i nalaz brončane figure tubicena, vojnika trubača, nađene u Donjoj Blatnici (T. I, 3.). Osim toga, taj bi nalaz upućivao da je na tom lokalitetu utvrđi bila nazočna i manja rimska vojna jedinica iz doba ranog Rimskog Carstva u vrijeme pacifikacije.³⁶ Nije, isto tako, izuzeta i mogućnost da je brončana figura mogla biti izgubljena u prolazu,

³¹ V. Paškvalin, o. c., 154.-155.; u cit. djelu vidi napomene 22., 23., 24., 25. i 26.

³² Arheološki leksikon BiH, Sarajevo, 1988., tom 3. (24. 132); dalje ALBiH.

³³ ALBiH, tom 3., 297 (24. 155).

³⁴ ALBiH, tom 3., 298 (24. 160).

³⁵ ALBiH, tom 3., 303 (24. 279).

³⁶ ALBiH, tom 3., 306 (24. 357).

što bi također upućivalo na prisutnost rimske jedinice u blizini. Kako je mostarsko područje slabo istraženo, moguće je da se u ovom kraju kriju još neidentificirane utvrde, te su potrebna intenzivnija istraživanja. Tako malen broj vojnih utvrda možda bi upućivao i na povijesnu činjenicu da na ovom području, koje su naseljavali Daorsi, nisu ni bile potrebne utvrde zbog poznatog daorskog savezništva s Rimljanim.³⁷

U strategiji pacificiranja krajeva provincije Dalmacije, pa tako i ovih oko Mostara, jednu od najznačajnijih uloga odigrala je izgradnja rimske cesta. Njihova je gradnja počela već u Augustovo doba,³⁸ a u doba cara Tiberija nastavio P. Kornelije Dolabella, upravitelj provincije Dalmacije (14.-20. godine po Kristu. On je, od Salone prema unutrašnjosti provincije, kao carski legat do 20. godine po Kristu, završio pet cestovnih smjerova. Pri gradnji tih smjerova Rimljane je vodila političko-strateška i ekonomska (gospodarska) motivacija. Naime, trebalo je skratiti put od Rima do carskih granica na Dunavu (Limes), na kojima su rimske legije od upada barbarских naroda³⁹ čuvale granice Rimskoga Carstva.

Prema onome kako se danas ocrtavaju, tragovi tih cesta otkrivaju osjetljivost područja što su ga Rimljani mrežom putova, zbog vojnih potreba i trgovine, htjeli osigurati podižući uz ceste manje utvrde i putne postaje s posadama beneficijara. Te su se ceste nešto kasnije počele povezivati s putovima manjih naselja, te su zajedno s glavnim cestovnim smjerovima tvorili mrežu ili sustav putova, sudjelujući tako u održavanju rimske vlasti i na ovim prostorima.⁴⁰

Sudeći po identificiranim utvrdama i cestama, čini se da je ovaj kraj zaobišao Dolabellin sustav putova s početka 1. stoljeća. Ipak treba reći da je ovim područjem, odnosno dolinom Neretve, još prije Rimljana vodila prethistorijska, i to magistralna cesta, koja je također bila aktualna i u razdoblju rimske vlasti.⁴¹

S obzirom na sustav cesta koji, u širem kontekstu, krajeve provincije Dalmacije, pa i ove, povezuje s Italijom i Panonijom, spomenut ćemo one koje su prolazile ovim područjem, a imale su priključak na puteve što su vodili i kroz druge krajeve. To znači da ovo područje nije bilo odvojeno od Narone,

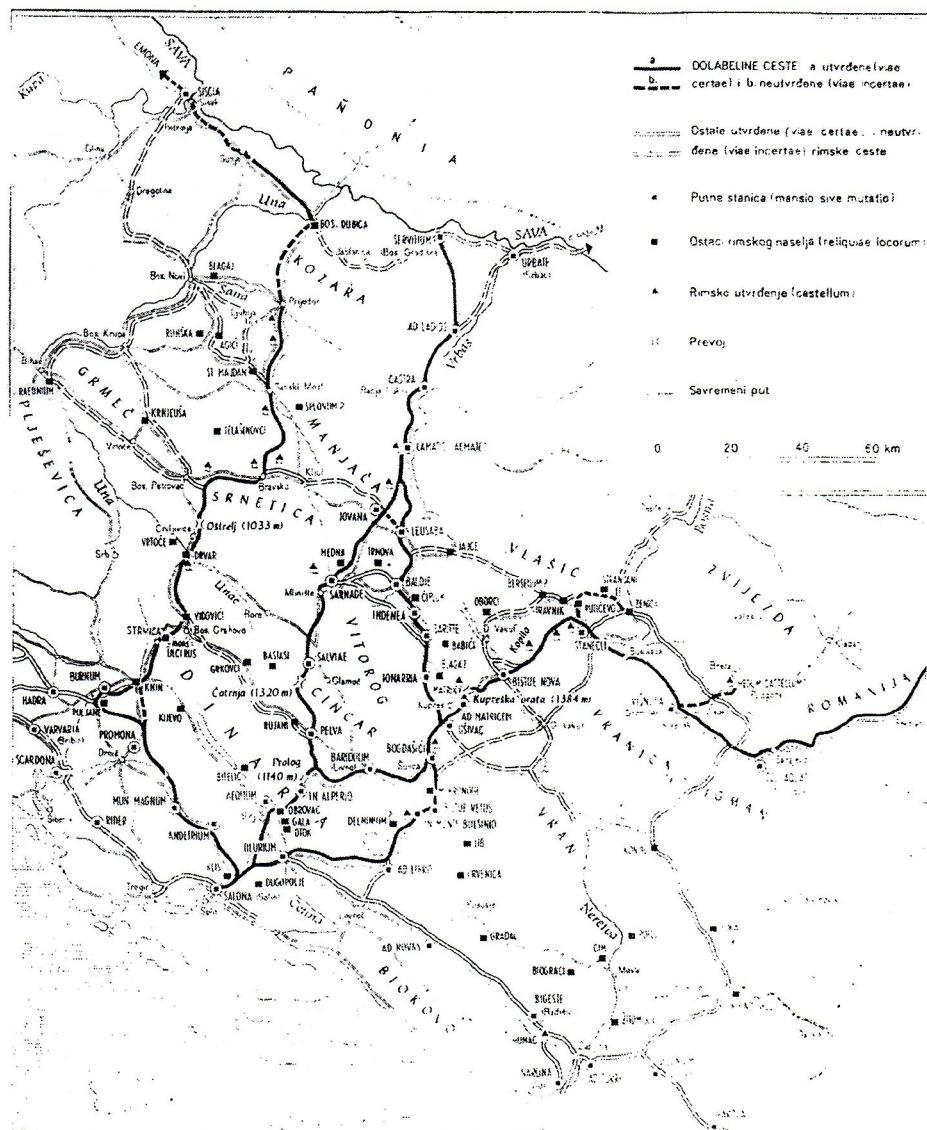
³⁷ M. Zaninović, o. c., 174.; I. Bojanovski, o. c., 29.-30.

³⁸ I. Bojanovski, o. c., 179.-190.; ALBiH, tom 1., 155.

³⁹ I. Bojanovski, o. c., 15.-16.

⁴⁰ ALBiH, tom 1., 152.

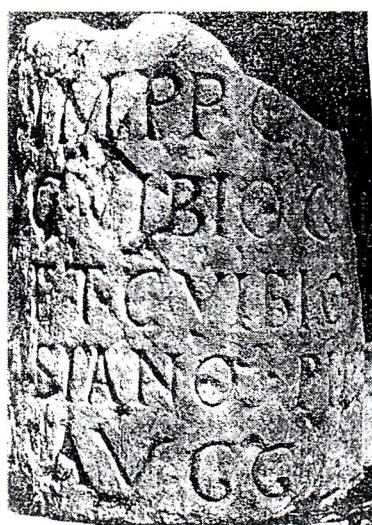
⁴¹ ALBiH, tom 1., 151.; N. Cambi, Antička Narona - urbanistička topografija i kulturni profil grada, Znanstveni skup, Metković 4.-7. 10. 1977., ed. HAD, Split, 1980., 127. i d.; B. Gabričević, Narona i Grci, Znanstveni skup, Metković 4.-7. 10. 1977., ed. HAD, Split, 1980., 161.-164.; M. Zaninović, o. c., 173.

Pregledna karta Dolabellinih cesta - sa solinskih miljokaza (I. Bojanovski)

svog administrativnog i kulturnog središta, ali ni od drugih krajeva. I cesta, koja je iz Narone vodila preko Nevesinja - Konjica - Sarajeva i dalje, mimošla je ovo područje. Nju je još za života počeo graditi car August, a potvrda je tomu nađeni miljokaz u Podorašcu kod Konjica s ostacima natpisa Divo Augusto, pa bi to bio i najstariji epigrafski dokaz o gradnji jedne rimske ceste u provinciji Dalmaciji.⁴²

Veliko raskrižje putova bilo je u Trilju (Tilurium). Odatle se odvajala velika itinerarska cesta, koja je Salonu povezivala s Naronom i vodila dalje u Skadar i Dirahij (Drač). Taj je smjer bio izgrađen nakon Dolabellina cestovnog sustava, što je potvrđeno miljokazima, od kojih spominjemo onaj nađen u D. Prologu kod Ljubuškog. Miljokaz je postavljen u čast carevima G(aju) Vibiju Trebonijanu Galu i njegovu sinu i suvladaru Gaju Vibiju Afiniju Galu Velduminijanu Volusijanu (251.-253.).⁴³ Jedan od tih novih smjerova, koji nastaju od Borčana na relaciji Salona - Argentaria, vodio je ispod Gradine u selo Crvenicu jugoistočnim dijelom Duvanjskog polja, gdje su se sastajali još neki putni smjerovi. Među njima sačувan je jedan na Jarmu između Crvenice i Rakitnog, odakle je vodio u dolinu Neretve, gdje se kod Bigeste - Radišići odvajao na sjeveroistok i preko Brotnja silazio u Bišće polje i Mostar.⁴⁴

Sl. 2. Miljokaz cara Gala i Volusijana iz Donjeg Prologa kod Ljubuškog,
3. stoljeće po Kristu

⁴² I. Bojanovski, o. c., 190.; ALBiH, tom 1., VIII., 15.

⁴³ I. Bojanovski, o. c., 221.-223.; ALBiH, tom 1., VII., 155.

⁴⁴ I. Bojanovski, o. c., 224.; ALBiH, tom 1., VII., 155.

Cestovni smjer Narona - Ad Turres (Tasovčići) - Diluntum (Stolac) - Kifino Selo - Konjic i dalje vodio je sigurno dolinom Neretve na cestu Žitomislići - Cim - Potoci, a od Cima se jedan krak odvajao na poznati smjer Nevesinje - Kifino Selo - Konjic - Sarajevo i dalje.⁴⁵ Zanimljivo je primijetiti da smjer, koji je dolinom Neretve vodio prema primorju, nije potvrđen povjesnim izvorima za ceste miljokazima. Ipak su nađeni brojni miljokazi u Hercegovini.⁴⁶ Stoga, ako je suditi po miljokazima, onda je nakon izgradnje Dolabellina cestovnog sustava tranzit tim putovima mostarskoga područja bio intenzivan kako na glavnom smjeru Narona - Nevesinje tako i na drugim sporednim cestama ovoga kraja u 3. i 4. stoljeću, kada se u rimsкоj Dalmaciji odvijao najveći promet.⁴⁷

Za rimske je ceste u mostarskom kraju već rečeno da su izgrađene poslije Dolabellinih cesta, za razliku od sporednih, koje su na manjem prostoru imale zadaću povezivati rimska naselja s glavnijim cestama, a imale su veliki značaj za uključivanje u gospodarski sustav kraja i šire. To je ogrank ceste Salona - Argentarija, koji je vodio prema Naroni i dalje, povezujući rimska naselja Cim i Potoke kao i spomenuta preistorijska magistrala koja se, isto tako, koristila u ono doba za povezivanje antičkih Žitomislića s već spomenutim naseljima Cimom i Potocima.

Ovdje su Rimljani sigurno računali s postojećom pretpovijesnom magistralnom cestom u dolini Neretve, koja je i tada bila aktualna, te im se nije žurilo da u prva dva stoljeća u ovom kraju izgrade mrežu sporednih putova, osim one ceste koju je počeo još car August, a imala je, s obzirom na pleme Dezitijata u centralnoj Bosni, vojnostrateški značaj. Strateški putovi na ovom području, gdje su jednim dijelom živjeli Daorsi, odani prijatelji Rima iz ratova s Ilirima, nisu još tada bili potrebni. Ipak je, oko 3. stoljeća, nakon odlaska rimske vojske zbog svršetka pacificiranja u ovim i u drugim krajevima provincije Dalmacije, moralno doći do gušće cestovne mreže, sada radi povezivanja naselja trgovinom.⁴⁸

Pacificiranje je Ilira u provinciji Dalmaciji pratilo naseljavanje Italaca i veterana, odsluženih rimskih vojnika, koji su koloniziranjem stvarali i otvarali prostore romaniziranju domaćeg pučanstva. Nastavanje tih kolonista kao rimskih građana odvijalo se u zaleđu obale, u unutrašnjosti, i to je moralno

⁴⁵ I. Bojanovski, o. c., 97., 119.; vidi bilješku 24.; I. Bojanovski, Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste, 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški, 1985., 91.-92.

⁴⁶ I. Bojanovski, o. c., 221.; ALBiH, tom 1., VII., 155.

⁴⁷ I. Bojanovski, o. c., 38.; na to upućuju brojni miljokazi iz 3. i 4. stoljeća po Kristu.

⁴⁸ M. Zaninović, o. c., 66.-67.; odlaskom coh. III. Alpinorum i I. Belgarum, pa i VIII. voluntariorum civium Romanorum, može se smatrati i definitivnim odlaskom rimske vojske u Dalmaciju, a s njom i pacifikacija.

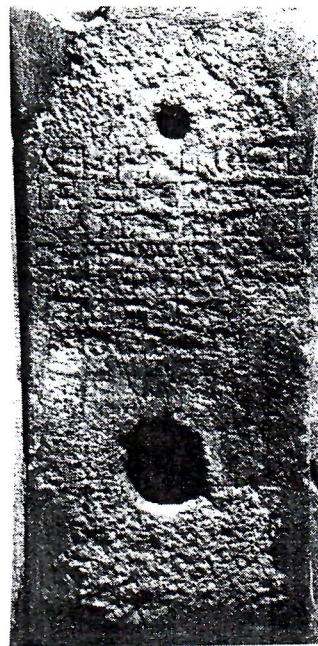
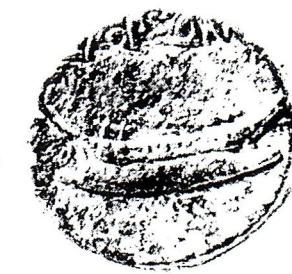
Sl. 1. Ulomak titula
iz Tepčića (1. stoljeće po Kristu)

Sl. 3. Tbicen - brončana figura vojnog
trubača (1.-2. stoljeće po Kristu)

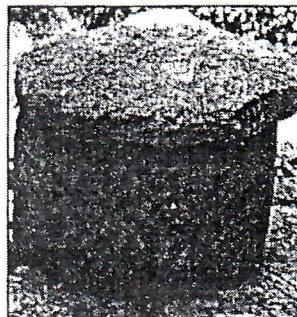
Sl. 2. Daorski novac s prikazom
lađe (3.-1. stoljeće prije Krista)

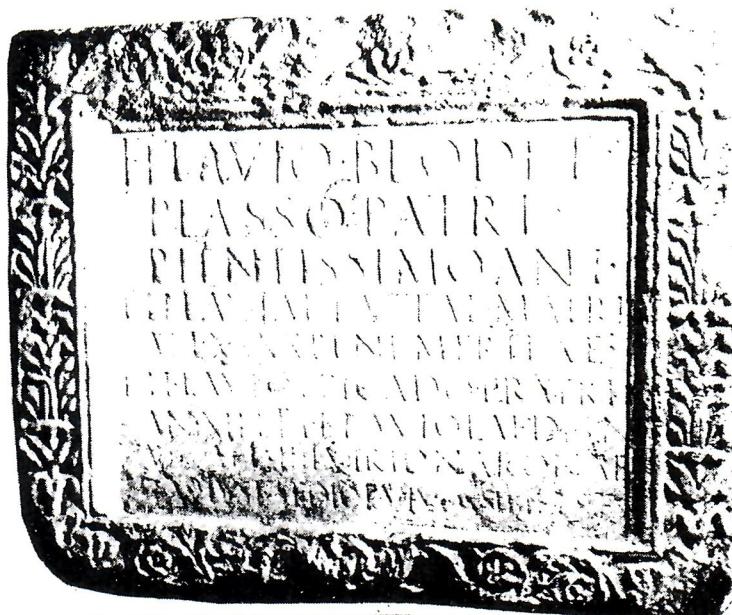

Sl. 4. nadgrobni spomenik
iz Krehina Graca
(Brotnjo, Čitluk;
2. stoljeće po Kristu)

Sl. 5. Kamene valjkaste urne iz Mostara
(Vukodol; 1.-3. stoljeće po Kristu)

Sl. 1. Cipus Blodija iz Stoca (Diluntum) u doba flavijevaca

Sl. 2. Počasni natpis iz Tasovčića kod Čapljine (36./35. godine prije Krista)

pratiti program pacifikacije. Najbliži primjer vidimo u naselju Italaca u Tasovčićima (T. II, 2.) kod Čapljine, nedaleko od Narone, u koloniji veterana u Hardomilju (T. IV, 2.), pagus Scunasticus, kod Ljubuškog, te u naselju Italaca iz Narone u Žitomislićima kod Mostara. (T. I, 1., 4.).

Potvrde o tim naseljima Italaca i kolonista, razvojačenih rimskih vojnika, vidimo u arheološkim epigrafskim spomenicima. Počasna epigrafska baza, nađena u Tasovčićima⁴⁹ iz 36. godine prije Krista, određuje najstariju italsku koloniju u Bosni i Hercegovini i najstariji pisani dokument za to područje, sačuvavši tako za naše krajeve iz povijesti Rima vrlo značajan historijski događaj. Naime, natpis spominje pomorsku bitku između pristaša Oktavijana i Seksta Pompeja, sina Pompeja Velikog, koja se dogodila kod Nauloha nedaleko od Mesine na Siciliji (T. II, 2.), a u tom je okršaju pobijedio Oktavijan.⁵⁰ Naš natpis pokazuje odjek te bitke u Naroni odnosno u dolini Neretve. Zbog njegove iznimne povijesne važnosti i značaja za antičku povijest naših krajeva donosimo u cijelosti njegov tekst: IMP (eratori) CAESARI DIVI F(ilio) SICILIA RECEPTA C(aius) PAPIVS CELSV/ s/M(arcu) PAPIVS CANVS FRATRES/CIL 3. 14625/.

Nakon toga događaja brojne su Oktavijanove pristaše u Naroni odnosno u donjem toku Neretve, uživajući i njezinu plodnu dolinu, bile i primjereni nagrađene dobivanjem povlaštenog kolonijalnog statusa grada Narone.⁵¹ Na toj osnovi može se zapravo zaključiti kada počinje intenzivnije koloniziranje s romaniziranjem ovih krajeva koji su pripadali plemenu Daorsa, podanicima Rimljana.⁵²

U romanizaciji je ovoga kraja veliku ulogu odigralo naseljavanje veterana. Svjedočenja o tome nalazimo u povijesnim natpisima s područja Ljubuškog. Jedan od njih je: DIVO AVGVSTO ET TI(berio) CAESARI AVG(usti) F(ilio) AVG(usto) SACRVM VETERANI PGAGI SCNAVSTC(i) QVIBVS COLONIA NARONIT(ana) AGROS DEDIT. Tako su već August i Tiberije (14.-37.) preko kolonijalne uprave u Naroni, dodjelom zemljišta (missio agraria) veteranima, u plodnoj dolini Trebižata, obavljali romanizaciju ili, istovremeno, i kolonizaciju.⁵³ Osim toga razvojačeni su zajedno s Italcima prenosili iskustva i rimske plodove kulture i civilizacije na domaće ilirsko stanovništvo Daorsa. U spomenutoj koloniji - naselju - najbrojniji su među

⁴⁹ M. Zaninović, o. c., 177.; I. Bojanovski, o. c., 98., 126.

⁵⁰ M. Zaninović, o. c., 177.

⁵¹ CIL (Corpus Inscriptionum letinarum III, Berolini) 3 6361, usp. C. Patsch, o. c., 26.; M. Zaninović, o. c., 177.; I. Bojanovski, o. c., 100.-101., 95.

⁵² I. Bojanovski, o. c., 1988., 95.-102.

⁵³ I. Bojanovski, o. c., 1988., 121., 124.

veteranima bili oni iz VII. legije (cl. p. f.), podrijetlom iz M. Azije.⁵⁴ Uz careve Augusta i Tiberija na ovom je području obavljao koloniziranje missio agraria - dodjelom zemljišta - i car Klaudije, poglavito nakon 42. godine po Kristu, kao nagradu za odanost koju su iskazale VII. i XI. legija u borbi protiv L. Aruntija Scriboniana, takmaka cara Klaudija za carsko prijestolje. Odmah nakon uspjeha te dvije legije iz zahvalnosti dobivaju i epitet Cl(audia) p(ia) f(idelis).⁵⁵

Uломak nadgrobnog titula nađen je u Tepčićima, Žitomislići (T. I, 1.), čiji ostaci natpisa spominju funkcije koje je pokojnik obnašao u Naroni, a pokazuju da su zaleđu Narone pripadala i naselja Cim (Mostar) i Potoci.⁵⁶ Tragovi ranog naseljavanja ovog kraja postoje i u Čitluku (CIL. 3 1851., 1868.). Tako bi ti natpisi, u ovom kontekstu, govorili da je rimska vlast na ovom području Italce i veterane kolonizirala organizirano, oduzimajući domaćem ilirskom stanovništvu plodno zemljište, a dajući na poseban način romanizaciji autohtonog stanovništva golemi doprinos, što je i danas poznato. Tu pojavu ili način sprovedbe romanizacije najbolje ilustrira sepulkralni spomenik cipus (cippus) domaćeg čovjeka iz ilirskog plemena Daorsa, Blodija (Blodius) iz Stoca (T. II, 1.). On pokazuje kako je njegov sin Laedio već krajem 1. stoljeća po Kristu obnašao odgovorne službe u koloniji Naroni.⁵⁷ Ranoj romanizaciji Daorsa pridonijele su i povjesne okolnosti u kojima se našlo to ilirsko pleme od prvih dana rimskih osvajanja stekavši svojim ustupcima naklonost Rima.

U okviru tih programa romaniziranje autohtonog stanovništva u ovim krajevima i njihovo podvrgavanje Rimskom Carstvu kulminiralo je dobivanjem rimskog civiteta ili prava rimskog građanstva. Bio je to vidljivi službeni i javni znak, koji se očitovao u tome što je, uz svoje starosjediteljsko ime, romanizirani prihvaćao i u natpisima isticao gentilno ime cara od kojega je dobio civitet, a koji je usput donosio i privilegije.⁵⁸ Istim načinom romanizacije služila se rimska vlast i u drugim krajevima i oslojenim provincijama u Rimskom Carstvu. S ovog područja su malobrojni natpisi koji očituju to građansko pravo u natpisima pokojnika. Natpisi bliže Naroni brojniji su s gentilnim imenima careva.

⁵⁴ I. Bojanovski, o. c., 1988., 60., 124., 355., 357.; M. Zaninović, Od Helena do Hrvata, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 214. i d.; Isti, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, 1996., 227.

⁵⁵ K. Patsch, 1914., 168.-169.; M. Suić, 1955., 20.; M. Zaninović, 1967., 64.

⁵⁶ D. Sergejevski, Rimski natpis iz Žitomislića, GZM, XXXVII, 1925., 87.-89.

⁵⁷ D. Sergejevski, Nove akvizicije Odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. III., Sarajevo, 167.-169.

⁵⁸ D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split, 1948., 43.-55.; M. Zaninović, o. c., 82., 84.; M. Zaninović, o. c., 174.; I. Bojanovski, o. c., 98.-90.; I. Bojanovski, o. c., 122.-125.

Krajevi oko Narone u dobivanju rimskog građanskog prava razlikuju se od krajeva oko Mostara i od onih u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, što je na ovom prostoru već na početku rimske vlasti bila nazočna aktivnija romanizacija pod snažnim pritiskom ili utjecajem naseljenih Italaca, veterana i vojnika.⁵⁹ To se, prema sačuvanim natpisima i potvrdilo u doba cara Karakale, jer je u doba Karakaline Konstitucije 212. godine po Kristu izostalo masovnije dobivanje civiteta u zaledu Narone, što bi govorilo o manjem broju epihorskog življa bez građanskih prava.⁶⁰

Na temelju epigrafskih spomenika s carskim gentilicijima s naronitanskog agera dobiva se dojam da je dodjeljivanje civiteta teklo organizirano i postupno, od cara do cara. Tako je već na početku 3. stoljeća po Kristu autohtono stanovništvo ovog kraja bilo gotovo sve s civitetom, tj. romanizirano. Ipak, pod pojmom romaniziranja ne može se gledati samo na dobivanje civiteta nego i na ono što mu je prethodilo, a to je, u prvom redu, prihvaćanje rimske kulture i civilizacije, što su u razdoblju pacifikacije na starosjediteljsko stanovništvo prenosili doseljeni Italci, veterani, stacionirana vojska, odnosno opća rimska vlast.

Na ovom području kameni epigrafski i zemljopisni pisani izvori - itinerari - ne spominju nijedno rimsko naselje kao koloniju ili municipij. Tu konstataciju kao da potvrđuju i malobrojna arheološka ispitivanja rimskih nalazišta, ako na ovom području Mostara u rimsko doba od važnijih rimskih središta nisu Žitomislići, Cim ili Potoci.⁶¹ Najveći upravni centar kojem su pripadali ovi krajevi bila je Narona od njezina osnutka kao konventusa (*Conventus Civium Romanorum*) i kolonije (*colonia Iulia Narona*) sve do u doba kasne antike ili kršćanstva.⁶² Drugi upravni centar, nešto udaljeniji od ovog kraja, bio je municipij Diluntum, današnji Stolac. On je na ovaj kraj mogao imati neki utjecaj, samo ne takav i toliko koliko Narona. Diluntum je, naime, kao municipalni centar Daorsa, mogao djelovati i utjecati u okvirima plemena, odnosno područja kojemu je dijelom pripadalo i ovo.⁶³

Na području oko Mostara, uz Tepčiće i Krehin Gradac u Brotnju (T. I, 4.) bilo je još naselja koja su utemeljili italski doseljenici iz Narone, podižući poljoprivredna dobra (*villae rusticae*), te udarivši tako početke novim

⁵⁹ M. Zaninović, o. c., 174., 178.-179.; I. Bojanovski, o. c., 119.-122.; I. Bojanovski, o. c., 122.-125.

⁶⁰ D. Rendić-Miočević, o. c., 44., 50.-51.; I. Bojanovski o.c., 126., usp. Aurelijevce s drugim gentilicijima u ovom kraju.

⁶¹ I. Bojanovski, o. c., 93., 117.

⁶² M. Zaninović, o. c., 177.; I. Bojanovski, o. c., 117.

⁶³ I. Bojanovski, o. c., 93., 94., 96., 101.

naseljima.⁶⁴ U takva naselja ubrajamo rimska naselja u Cimu i Potocima, koja su također osnovali Italci ili trgovci naseljeni u Naroni.⁶⁵ Ni ovdje ni na širem području Bosne i Hercegovine nije se uspjela istražiti i dobiti cjelina jednog rimskog naselja. Stoga će se, uz manje arheološke ostatke, više nabrajati nego opisivati antički lokaliteti koji bi upućivali na ona prva naselja iz rimskog doba ili, pak, na naselja romaniziranog stanovništva.

U ovom kraju, bliže Mostaru, u najstarije rimske naselje spada ono u Tepčićima. Utjemljen je već u 1. stoljeću podizanjem poljoprivrednog dobra (*villa rustica*), Italac, edil, službenik u Naroni i pripadnik tribusa Tormentina.⁶⁶ I u Žitomislićima, na lijevoj strani Neretve, za razliku od Tepčića, s desne obale Neretve, također nalazimo tragove rimskog naseljavanja. Oni se pokazuju u nalazima građevnog materijala.⁶⁷ Rimsko je naselje postojalo i u selu Hodbini.⁶⁸ O naselju svjedoče samo površinski nalazi ulomaka rimske keramike i cigle, te stupovi koji su pripadali rimskoj arhitekturi. Odatle potječe i nalaz rimskog novca iz 3. stoljeća po Kristu.⁶⁹ Rimska civilizacija ostavila je tragova svoga naseljavanja i u selu Buna - Suho Polje, a lokalitet se zove Gorica.⁷⁰ To je plato s četiri veće gomile, na čijem se dijelu, uz obalu Bunice, susreću građevni ostaci iz rimskog doba. Građevne ostatke arhitekture prate cigla i opeka, ali i drugi arheološki predmeti, žrvanj i željezni ključ, koji upućuju na zgradu. Prema tome, te arheološke okolnosti upućivale bi na ostatke rustične vile iz koje se onda razvilo naselje. Sudeći po većem broju arheoloških nalaza, koji se susreću u selu Potocima na Grčinama,⁷¹ može se pouzdano tvrditi da je tu postojalo veće rimsko naselje. Tu su se, uz potvrđene ostatke antičke arhitekture, našli i kuljni spomenici. To su Junona, božica iz kulta Trijade⁷² i kuljni reljef boga Mitre.⁷³ Također je na lokalitetu Kičin u selu Malo Polje postojalo rimsko naselje.⁷⁴ Uz desnu obalu Bune, na lokalitetu

⁶⁴ I. Bojanovski, o. c., 67., 97.-98., 116.-117., 119., 121., 124.-126.

⁶⁵ ALBiH, tom 3. (45.), 292.; ALBiH, tom 3. (171.), 298.; I. Bojanovski, o. c., 117., 135., 97.

⁶⁶ D. Sergejevski, o. c., 88.; natpis je naden na Crkvini u Tepčićima (Brotnjo), a ne u Žitomisliću, kako misli D. Sergejevski. Usp. T. Andelić, o. c., 99.-101.

⁶⁷ T. Andelić, Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n.s. A, XXXII., Sarajevo, 1978., 293.-330.; ALBiH, tom 3. (44.), 292.

⁶⁸ ALBiH, tom 3. (185., 186.), 299.

⁶⁹ G. Kraljević, Rimski novci iz Mostara i okoline, *Hercegovina* 3, Mostar, 1983., 15.-28.

⁷⁰ ALBiH, tom 3. (116.), 292.

⁷¹ K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, XVI., Sarajevo, 1904., 33.-43.; ALBiH, tom 1. (171.), 298.; I. Bojanovski, o. c., 97.

⁷² I. Bojanovski, o. c., 97.; ALBiH, tom 3. (171.), 298.

⁷³ K. Patsch, o. c., 34.-39.; ALBiH, tom 3. (171.), 298.

⁷⁴ ALBiH, tom 3. (209.), 300.

Kosorska glacica, u selu Kosoru sačuvani su ostaci koji svjedoče o rimskom naselju.⁷⁵ Oni se otkrivaju u velikoj kamenoj gomili, u čijoj se blizini nalaze tragovi rimskih supstrukcija, dok površinski ostaci ukazuju da je u jednom nizu moglo biti i više antičkih zgrada. Veće je rimsko naselje postojalo i u današnjim Humilišanima na lokalitetu Kratine. Naselje su potvrdila pokušna arheološka ispitivanja, pa su tom prilikom utvrđeni arhitekturni ostaci i tragovi starokršćanske crkve.⁷⁶ U Slipčićima je također postojalo naselje iz rimskog doba. Bilo je smješteno na njivama, ispod Male gradine, na desnoj obali Neretve, nasuprot ušću Bune.⁷⁷ I selo Mukoš poznato je kao rimsko naselje.⁷⁸ Na to bi upućivali i otkriveni ostaci arhitekture stupova, podzida arhitrava i kapitela. Ti bi arhitektonski objekti govorili o postojanju hrama, mauzoleja ili, još pouzdanije, na naselje. U Negočinama na Buni također su potvrđeni ostaci iz rimskog doba.⁷⁹ To je naselje bilo smješteno na lijevoj obali Bunice, nedaleko od ušća u Bunu. Tu se susreću cigla, crijepljivo obrađeno kamenje, te supstrukcije rimske arhitekture. Ostaci iz rimskog doba potvrđeni su i u selu Blagaju.⁸⁰ Ti se tragovi prostiru po lokalitetu Orah, a dijelovi su opeka, tegula, žbuke i lociraju ga u ravnicu uz lijevu obalu Bune. Odatle potječe nalaz grčko-ilirskih (T. I., 2.) novaca iz 2. i 1. stoljeća prije Krista, a ukazivali su na trgovacki put ili na trgovište u to doba, odnosno na naselje iz doba Republike i ranog Carstva.⁸¹ U Gornjim Jasenicama također ima potvrda o rimskom naselju. Očituju ga nalazi građevnog materijala na lokalitetu Podvornice.⁸² Uz lijevu obalu rijeke Bune, na prostoru koji pripada Suhom Polju,⁸³ nađeni su tragovi četverokutne rimske građevine koja također svjedoči o tom naselju. I lokalitet Vrtoče u Baćevićima svjedoči o rimskom naselju.⁸⁴ Tu su utvrđeni temelji antičke zgrade i nađeni su ostaci arhitekture: stupovi, obrađeni kamen, opeka i dva nedovršena sarkofaga.

Naselja, koja smo spomenuli u mostarskom antičkom kraju, nastala su većinom u razdoblju pacifikacije od 1. do kraja 2. stoljeća po Kristu, kad se na tim prostorima preko Narone počeo intenzivnije kolonizirati italski element (Tepčići, Žitomislići, Višići, Cim i Potoci) i razvojačeni vojnici (Pagus

⁷⁵ ALBiH, tom 3. (219.), 300.

⁷⁶ ALBiH, tom 3. (222.), 300.-301.

⁷⁷ ALBiH, tom 3. (257.), 302.

⁷⁸ ALBiH, tom 3. (275.), 303.

⁷⁹ ALBiH, tom 3. (277.), 303.

⁸⁰ ALBiH, tom 3. (289.), 304.

⁸¹ ALBiH, tom 3. (289.), 304.

⁸² ALBiH, tom 3. (308.), 304.

⁸³ ALBiH, tom 3. (356.), 306.

⁸⁴ ALBiH, tom 3. (393.), 308.

Scunasticus - Hardomilje) s onim autohtonim elementom (Daorsi) koji je dosta rano dobio rimski civitet (Blodius).⁸⁵ (v. T. II, 1.)

Na dijelu naronitskog agera oko Mostara stanovništvo najvećim dijelom živi od poljodjelstva i stočarstva. Dolaskom italskih kolonista i drugih naseljenika poljoprivreda se razvijala pod jačim utjecajem agrarnih dostignuća na poljima Italije.⁸⁶ Naime, vjerojatno se primjenjivala intenzivna obrada zemljišta, o čemu bi svjedočili upravo doseljenici Italci oko Narone (Mogorjelo, Višići), naselje u Tepčićima, te veterani naseljeni oko Ljubuškog (Pagus Scunasticus). (v. T. I, 1.) Tad su doseljenici prenosili suvremen način obrade njiva, koje je do dolaska Rimljana domaće stanovništvo obrađivalo ekstenzivno.⁸⁷ Osim žitarica u tom dijelu naronitskog distrikta Rimljani njeguju i vinogradarstvo, koje je bilo poznato i domaćem stanovništvu.

Sl. 3. Ostaci rimskog torkulara u Bihovu kod Trebinja
(villa rustica 2.-4. stoljeće po Kristu)

Izričit dokaz tomu je nalaz torkulara na Mogorjelu (Bihovo, Višići),⁸⁸ koji bi analogno tome svjedočio i za ove krajeve, jer tjesak potvrđen u tim nalazištima nije služio samo za dobivanje maslinova ulja nego, prema potrebi,

⁸⁵ D. Sergejevski, o. c., 167.-169.

⁸⁶ N. A. Maškin, Istorija starog Rima, Beograd, 1951., 156., 372.

⁸⁷ U ono se doba u Italiji zagovarala intenzivna obrada zemlje. Usp. Maškin, 155., 172., koju, izgleda, nisu prakticirali Iliri.

⁸⁸ I. Bojanovski, Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara, Naše starine, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo, 1969., 407. i d.; I. Čremošnik, Rimska vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, sv. XX., Arheologija, Sarajevo, 1965., 168.-169.; V. Paškvalin, Antički torkular u Bihovu kod Trebinja, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n.s. Arheologija, XXIX., Sarajevo, 1976., 38.-293.

i za proizvodnju vina. Stoga se ne može pouzdano tvrditi da je današnje vinogradarstvo na ovom području i antička tradicija, što znači da je starija i od dolaska Rimljana u ove krajeve jer je vinovu lozu sigurno poznavalo i predimsko ilirsko stanovništvo u ovom kraju Daorsi i drugi.⁸⁹ U prilog ovim razmišljanjima idu i nalazi amfora na području Narone, jer su one u antici (grčkoj i rimskej) najviše služile kao ambalaža za prijevoz i čuvanje žita, vina i ulja.⁹⁰ O maslinarstvu bliže Mostaru nemamo izravnijih arheoloških dokaza. Stoga je, u tom kontekstu, nezahvalno suditi o uzgoju te kulture oko Mostara u antičko doba.

Prvu su vrst zemljišta dobivali kolonisti Italci i veterani, a slabija se zemlja ostavljala domaćem stanovništvu, za koju se plaćao i porez. Kako krajem 1. i početkom 2. stoljeća po Kristu dolazi do manjka roboske radne snage, veleposjednici će domaćim slobodnim seljacima davati zemljište u najam, pa je to utjecalo na kolonatski odnos, jer postaje ovisan o gospodaru. Nastupanjem kolonatstva na poljoprivrednim imanjima dolazi i do viška radne snage, koja napušta zemlju ili prelazi s jednog imanja na drugo, te je prisiljena vratiti se u brda, gdje nastavlja život baveći se stočarstvom ili prelazi u pljačkaške skupine.⁹¹ Te je promjene sigurno osjetilo epihorsko stanovništvo ovih krajeva, posebno Naresi, čija su stada uživala obronke planine Prenja.

Za ovo se područje može reći da je na njemu cvala trgovina, jer se nalazilo u blizini tada velike trgovačke pomorske luke Narone. Još u doba prethistorijskih kultura iz Narone je kretala roba prema unutrašnjosti naših krajeva, a poglavito u helenizmu i u doba rimske vlasti.⁹² Roba se zaustavljala u naseljima ovoga kraja, a nositelji uvezene robe, osim Grka i orientalaca, bili su Italci. U prva su dva stoljeća radionice iz Kapule (Napulj) našle u ovim krajevima novo tržište, a njihovi proizvodi su razni brončani predmeti. (T. I, 3.).⁹³ Iz kapuanskih radionica potječe vjerojatno brončana figura vojnika trubača. Preko Narone do ovog je kraja stizala roba iz drugih dijelova Italije, posebno iz njezinih sjevernih radionica, koje su izvozile zemljano posuđe različitih oblika i veličina poznato kao terra sigillata. U ove krajeve stizala je trgovačka roba još iz Galije i Germanije, a posebno iz mediteranskih radionica,

⁸⁹ M. Zaninović, Iliri i vinova loza, Godišnjak XIII., knj. 11., Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1976., 261.-272.

⁹⁰ N. Cambi, Spanish amphorae near Split, Arheološki vestnik, XXVI., Ljubljana, 1976., 115.-124.

⁹¹ N. A. Maškin, o. c., 373., 374., 407., 500., 507., 508.; posebno o višku radne snage, 483.

⁹² A. Benac, Širenje neolitskih i enolitskih kultura dolinom Neretve, Znanstveni skup, Metković 4.-7. 10. 1977., ed. HAD, Split, 1980., 15.-21.; N. Cambi, o. c., 127. i d.; B. Gabričević, o. c., 161.-164.; ALBiH, tom 1., 27.

⁹³ ALBiH, tom 1., 88.

odakle je nabavljano staklo.⁹⁴ Uvoznu luksuznu robu kupovali su i koristili najviše doseljeni bogati Italci i veterani, koji su tako širili rimsku civilizaciju.

Uvezena roba, što je za potrebe vojske, naseljenih veteranu i Italaca u dva prva stoljeća dolazila preko Narone u ove i druge krajeve, utjecala je na razvoj obrta u svim, pa i u ovim krajevima u 3. i 4. stoljeću po Kristu. Proizvodnja obrtnika u ondašnjim našim krajevima, pa i na području plemena Daorsa, uglavnom je bila usmjerena potrebama vojske. Međutim, po odlasku vojske s ovih područja krajem 2. i početkom 3. stoljeća po Kristu dolazi do napretka domaćeg obrta u svim oblastima (klesarstvo, kovaštvo, keramičarstvo i dr.).⁹⁵ Odakle tolike keramike, građevnog i drugog materijala, ako to sve nisu proizvodili domaći majstori u domaćim radionicama već s italskim i iskustvima drugih radionica izvan provincije Dalmacije?⁹⁶ Među njima su u dolini Neretve, i u blizini Narone, postojale dosta pouzdano i radionice stakla.⁹⁷ (T. IV, 3. 4.)

Rezultati romanizacije u ovim krajevima vidljivi su u skromnim tragovima rimske regije. Za razliku od krajeva u kojima je živjelo pleme Delmati (Tomislav Grad, Livno i Glamoč) ne susrećemo u ovom kraju dokaze domaćih kultova ili božanstava (*interpretatio romana*), već izrazite kultove službene rimske regije, koji ulaze u sam vrh rimskog kulta, poput božice Junone, člana kapitolijске trijade (Jupiter, Minerva i Junona),⁹⁸ a kod Nereze u Cericima Jupiter je vrhovno timsko božanstvo.⁹⁹ Uz Jupitera iz Cericima, bliže Mostaru imamo također Jupiterov kult u Krehinu Gracu.¹⁰⁰ Izrazitu prisutnost rimske službene religije ili veće odsutnosti domaćih kultova (*interpretatio romana*) Silvana i Dijane ne treba tražiti u slabijoj istraženosti ovoga kraja oko Mostara, nego prije u ranoj romanizaciji njegova stanovništva, pretežito daorskog, pomiješanog s brojnim Italcima i ostalim kolonistima, pa je takva konstelacija sredine uvjetovala gušenje domaće tradicije i religije.

⁹⁴ V. Paškvalin, O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini, *Tribunia* 3, Trebinje, 1977., 119.-122.; ALBiH, tom 1., 170.-171.

⁹⁵ ALBiH, tom 1., 188.

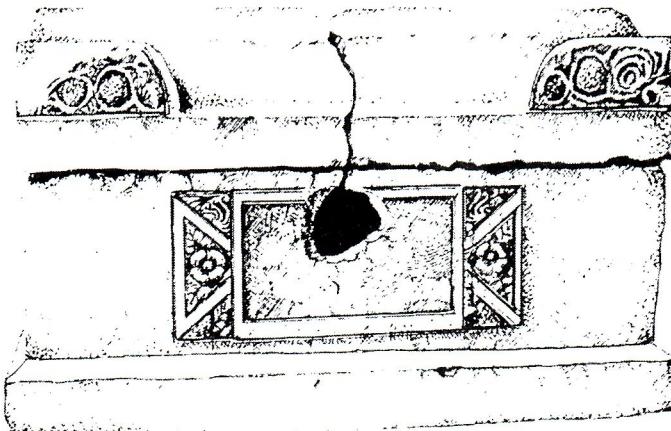
⁹⁶ I. Bojanovski, o. c., 125.; ALBiH, tom 1., 188.

⁹⁷ N. Cambi, Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu, *Arheološki vestnik*, XXV. (1974.), Ljubljana, 1976., 148.; I. Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. *Arheologija* XIX. (1974.), Sarajevo, 1976., 115.-119.

⁹⁸ E. Imamović, "Antički kultovi i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1977., 140. (ex voto Deae Iunoni Sanctae)

⁹⁹ E. Imamović, o. c., 364.

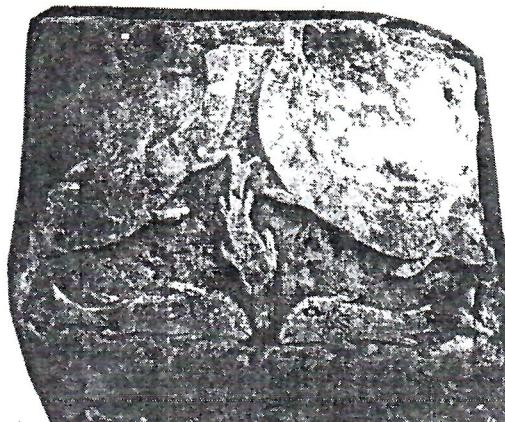
¹⁰⁰ E. Imamović, o. c., 138., 360.; I. Bojanovski, o. c., 128.

Sl. 1. Sarkofag iz Baćevića (Mostar) iz 3.-4. stoljeća po Kristu

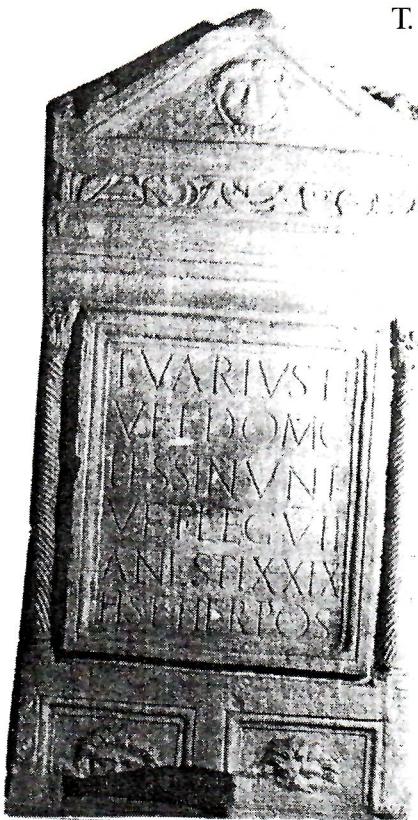

Sl. 2. Uломak sarkofaga iz Prenja (Stolac) 2.-3. stoljeće po Kristu

Sl. 3. Starokršćanski reljef s prikazom jata riba, Cim, Mostar, iz 4.-5. stoljeća

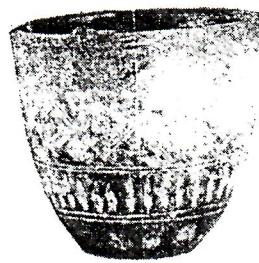
T. IV.

Sl. 1. Stela vojnika coh. I.
Luc(ensium) iz 1. stoljeća po Kristu
(Humac kod Ljubuškog)

Sl. 3. Stakleni vrč (Stolac)
iz 3.-4. stoljeća po Kristu

Sl. 4. Staklena posuda (Stolac)
iz 3.-4. stoljeća po Kristu

U svakodnevni život stanovnika ovoga kraja spada i način pokopa umrlih. U prva tri stoljeća, kao i u drugim našim krajevima, prevladavao je ovdje oblik incineracija ili spaljivanje. Taj ritual pri pogrebu umrlih posljedica je romanizacije stanovništva, koje se u brončanom i željeznom dobu prije dolaska Rimljana inhumiralo u tumulima.¹⁰¹ Do te promjene došlo je u kasnorepublikansko i rano rimske doba pod utjecajem Italaca kao nositelja toga pogrebnog obreda.¹⁰²

U ovom je kraju utvrđeno nekoliko nekropola s ritusom incineracije, ali nisu istražene. Jedna je od njih nekropola na lokalitetu Bare u Biogradima.¹⁰³ Na njoj je otkriveno nekoliko kamenih valjkastih urona u kojima se čuvao pepeo umrlih. Te urne prate i grobni prilozi: željezno kopljje, strjelica, trnokop, ulomak brončanog vrča, brončana ručica patere i fibula tipa "aucisa", koja tu nekropolu, zajedno s nalazima republikanskog novca, svrstava kronološki u prijelazno republikansko i rano rimske doba.¹⁰⁴

Još je Havelka na lokalitetu Vukodol (Mostar) (T. I, 5.) ustanovio tragove rimske nekropole s ritusom incineracija.¹⁰⁵ Zatim je još jednom potvrđena otkrićem novih cilindričnih kamenih urna.¹⁰⁶ U jednoj od njih nađena je i keramička urna u kojoj se čuva pepeo pokojnika. Toj keramičkoj urni pripadali su: brončani prsten, stilos, staklena bočica i novac cara Gordijana (238.-244.). Drugom prilikom našle su se opet dvije gotovo iste kamene urne valjkastog oblika, uz koje su, u istom rovu - sondi, pronađene dvije jame, u svakoj po jedna keramička posuda sa spaljenim ostacima pokojnika, a u sloju iznad njih novci Aleksandra Severa (222.-235.).¹⁰⁷ Tako bi tu nekropolu obreda kremacije novac cara Aleksandra Severa i Gordijana datirali u njihovo vrijeme.

Nekropola s ritusom incineracije konstatirana je i u Hodbini, o kojoj zbog oskudnih podataka, jer je uništena, osim konstatacije, ne znamo gotovo ništa više.¹⁰⁸

¹⁰¹ I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela Cetine 1953., 1954., 1958., Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku III., Split, 1959.

¹⁰² N. Cambi, Sarkofag Gaja Albucija Manippa, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII.-LIV., Split 1961./1962., 108.; vidi napomene 51. i 52. u kojima se navodi literatura o ritusu incineracije; ALBiH, tom 1., 86.-88.

¹⁰³ ALBiH, tom 3. (5.), 290.

¹⁰⁴ I. Marović, Fibeln mit Inschrift vom Typus Aucissa in den archaologische Museum von Zagreb, Zadar und Split, Jahrbuch des romisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, 8. Jahrgang 1961., 106.-120.; T. Andelić, Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini, Tribunia 3, Trebinje, 1977., 53.-59.

¹⁰⁵ ALBiH, tom 3. (395.), 308.

¹⁰⁶ ALBiH, tom 3. (395.), 308.

¹⁰⁷ ALBiH, tom 3. (395.), 308.

¹⁰⁸ ALBiH, tom 3. (185., 1., 186., 2.), 299.

Nekropole obreda spaljivanja prate najčešće nadgrobni spomenici stele i cipusi. Međutim, s tih nekropola nemamo tragova o spomenutim sepulkralnim spomenicima. Ti spomenici više su nazočni na području bliže Naroni, dok su u kraju oko Mostara stvarno malobrojni. Poznajemo ulomak titula iz Tepčića i arhitrav kao dio mauzoleja iz Krehina Graca (Brotnjo, Čitluk).¹⁰⁹ Malobrojnost tih spomenika oko Mostara s rimskih nekropola s obredom spaljivanja govorila bi o nedovoljnoj istraženosti, ali i o njihovom uništenju.

Fragment titula iz Tepčića i grede arhitrava iz Krehina Graca upućivali bi na postojanje arhitektonskog tipa nadgrobog spomenika u obliku mauzoleja, što treba još izučavati i rasvijetliti u Bosni i Hercegovini. Tragovi mauzoleja iz Brotnja govorili bi da je mogao služiti obredu spaljivanja i obredu inhumacije, koji se u Saloni, pa je moguće i u Naroni, javlja već na početku 2. stoljeća po Kristu pod jakim utjecajem nazočnih orijentalaca.¹¹⁰ Dokaz tomu nalazimo u prisutnosti orijentalaca u Brotnju (Isante i Surus), sarkofaga u Baćevićima i nešto udaljenijeg, a starijeg fragmenta sarkofaga iz sela Prenj. (T. III, 1., 2.) Obred inhumacije posredovanjem Narone u ovom kraju bio je nazočan već u 2. i 3. stoljeću po Kristu, a dominantan u Saloni.¹¹¹ Nema sumnje da Narona u gospodarskom razvoju ovoga kraja, kao svoga zaleda, ne zauzima posebno mjesto. U tome osobitu ulogu, uz trgovce, imaju obrtnici, doseljeni Italci, naseljeni veterani i drugi.

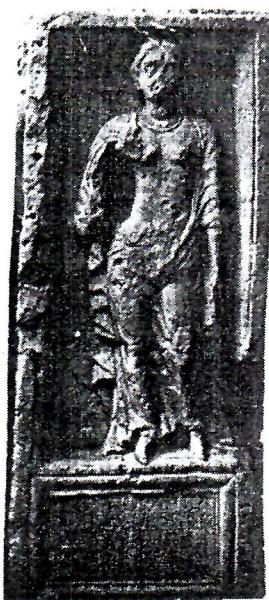
Tada dolaze do izražaja klesari graditelji, koji su podizali javne, privatne i poljoprivredne zgrade (*villae rusticae*), te kovački i drugi obrti koji su morali pratiti opći gospodarski razvoj, posebno na izradi i održavanju poljodjelskih i drugih alata. U početku su oni, uz majstore vojниke i obrtnike raznih profila, služili i potrebama vojske, a istovremeno djelovali su i za potrebe civilnog stanovništva, poglavito nakon napuštanja vojnih jedinica. O tome govori majstor kipar iz Sovića, Posušje (T. V, 1.), potpisana na nadgrobnom spomeniku djevojke Lupae, Maximinus sculpet, majstor koji je izradio spomenik,¹¹² te dva sarkofaga iz Baćevića (T. III, 1.) i mnogi drugi objekti, jer sve nije moglo biti uvezeno, pa se u tome može vidjeti gospodarski razvojni proces ovoga kraja u rimsko doba.

¹⁰⁹ M. Hoernes, Archeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich, IV, 34.; C. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina IX., Wien, 1904., 282.-284.; ALBiH, tom 3. (227., 2. i 228., 3.) 301.; I. Bojanovski, o. c., 116.

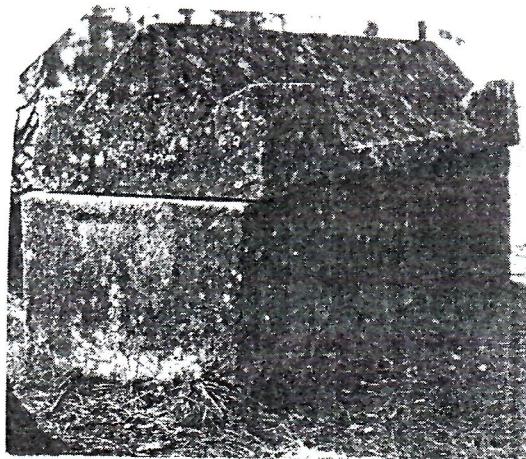
¹¹⁰ Vidi bilješku 102. (N. Cambi); ALBiH, tom 1., 86.-88.

¹¹¹ N. Cambi, o. c., 108.; ALBiH, tom 1., 86.-88.

¹¹² D. Rendić-Miočević, Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, IV.-V., Zagreb, 1967., 339.-356.; N. Cambi, o. c., 127.-145.; B. Kirigin, Tip helenističke stele u Naroni, Znanstveni skup Metković 4.-7. 10. 1977., Split, 1980., 169.-171.

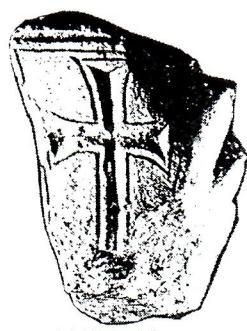
Sl. 1. Sovići, stela djevojke
Lupae (3. stoljeće po Kristu)

Sl. 2. Potoci, sarkofag iz 4.-5. stoljeća

Sl. 3. Potoci, kapitel stupna,
iz 5.-6. stoljeća

Sl. 4. Potoci, impost,
iz 5.-6. stoljeća

Sl. 5. Potoci,
ulomak reljefne
ploče, iz 4.-5.
stoljeća

Zbog nedostatne izraženosti malo se može govoriti o arhitekturi i pokrajinskoj umjetnosti ovoga kraja u rimsko doba. U kontekstu antičkog odnosno rimskog graditeljstva došao bi u obzir i most u Kosoru,¹¹³ te po koji dio arhitekture, arhitrav ili stupovi.¹¹⁴

II. DOBA KASNE ANTIKE ILI RAZDOBLJE KRŠĆANSTVA

Nakon prva tri stoljeća ili doba p r i n c i p a t a javlja se novo političko razdoblje d o m i n a t. On je od principata, kao političkog sustava, bitno različit, a utemeljiteljem mu je car Dioklecijan (284.-305.).¹¹⁵ U tom sustavu car postaje d o m i n u s, tj. gospodar ili vladar svim podanicima bez obzira na njihov položaj. Car postaje bog na zemlji, August, Jupiter, utjelovljenje božanstva i kao takvom daju mu se i božanske počasti, adoratio - klanjanje.¹¹⁶

U tom povjesnom razdoblju Rimskog Carstva počinju na njegovim sjevernim granicama česti upadi novih naroda koje Rimljani nazivaju Barbarima (Germani, Goti i dr.). Ti granični ratovi slabili su političku i ekonomsku moć rimske države. Neko vrijeme, prije dolaska na vlast cara Dioklecijana, odolijevali su tim napadima tzv. vojnički carevi Iliri (Klaudije Gotski, 260.-270., Aurelijan, 270.-275.) i za kratko vrijeme odgodili raspad Carstva.¹¹⁷ Zbog općeg stanja došlo je i do podjele Rimskog Carstva, ali su ovi krajevi u toj podjeli ostali u provinciji Dalmaciji, a ne u Prevalitani (Praevalitana Praevalis).¹¹⁸

Ti su se događaji odrazili i na krajeve u zaleđu Narone, jer je ona trebala biti zaštićena od napada, pa su se u to doba, u bližem i daljem njezinom zaleđu, podizale utvrde i refugija, sklonište za zaštitu mjesnog stanovništva.

Kako smo, u tom pogledu, tek na početku istraživanja kasne antike, malo su nam poznate utvrde i refugija u ovom kraju. Poglavito je teško bez arheoloških istraživanja prepoznavati utvrde iz doba pacifikacije, koje ponovno oživljuju i stavljaju se u službu protiv provala Barbara. U bližem zaleđu Narone kao kastron-utvrda služilo je Mogorjelo (sl. 4.),¹¹⁹ dok bi druga utvrda, koja bi isto tako pripadala tom razdoblju, bila Gradina u Biogradima i na

¹¹³ ALBiH, tom 3. (218.), 300.

¹¹⁴ Vidi bilješku 109. (Arhitrav iz Krehina Graca u Brotnju)

¹¹⁵ ALBiH, tom 1., 38.-39., 36.-40.

¹¹⁶ ALBiH, tom 1., 38.-39., 36.-40.

¹¹⁷ ALBiH, tom 1., 30., 38.

¹¹⁸ U podjeli Rimskog Carstva ovi su krajevi (Bosna i Hercegovina) ostali u pokrajini Dalmaciji, a ne u novoosnovanoj Prevalitani, kako je previdom ušlo u ALBiH, tom 1., 39.

¹¹⁹ M. Suić, o. c., 35.; ALBiH, tom 3. (224.), 331.

Sl. 4. Mogorjelo - kasnoantička građevina, castron iz 4. stoljeća po Kristu

Slipčićima,¹²⁰ te bi one, zajedno s Mogorjelom, bile obrambeni sustav, koji je služio obrani ovoga kraja, a posebno Narone.¹²¹

U kasnoantičko doba u ovom kraju gospodarsku osnovu čine razni obrti, od klesarskog, preko kovačkog do keramičkog, kojima je, kao i staklarstvu, središte Narona.¹²² Također su na ovom prostoru iz razdoblja principata nastavile rad i manje manufakture, najčešće ciglane, za potrebe građevinarstva (figulus - lonžar, figulinae), pa i mozaicisti, koji su izgubili na kvaliteti.¹²³

U gospodarsku granu onoga doba spada i obrada zemljišta odnosno poljoprivreda. U životu Rimljana poljodjelstvo je imalo golem značaj, jer je moralno izdržati velik napor u opskrbi vojske i građanstva, posebno izbjegličkog u velika gradska središta. U ono su vrijeme poljoprivredu organizirano vodili država i veleposjednici, koji su ispunjavali obveze, kao što je plaćanje poreza i osiguravanje određenog broja kolona za vojsku.¹²⁴ Na ovom području, bliže Naroni, država je održavala veliki poljoprivredni fundus Mogorjelo, dok na

¹²⁰ ALBiH, tom 3. (133.), 302.; Blagaj (18.), 290.

¹²¹ M. Zaninović, o. c., 179.; ALBiH, tom 1., 39.

¹²² N. Cambi, o. c., 136.-145.; I. Bojanovski, o. c., 118.; N. Cambi, o. c., 148.; I. Čremošnik, o. c., 115.-119.; V. Paškvalin, o. c., 119.-122.

¹²³ I. Čremošnik, Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1984., 205.-206.

¹²⁴ N. A. Maškin, o. c., 490.

području oko Mostara nešto slično nije utvrđeno.¹²⁵ Od poljoprivrednih kultura, uz žitarice i druge ratarske kulture, ovdje se njeguje i vinogradarstvo, dok se za maslinarstvo ne može pouzdano tvrditi zbog osjetljivosti masline na studen.¹²⁶

Način pokopa, koji je prevladavao u onom razdoblju među stanovnicima Rimskog Carstva, bila je inhumacija ili ukop pokojnika. (T. III, 1., 2.) Taj se način pogreba postupno širio po našim krajevima već od 2. stoljeća po Kristu, početkom 4. stoljeća prevladava, a u razdoblju kršćanstva i osobito. Ne može se tvrditi da je to samo utjecaj kršćanstva, nego opće orijentacije na koju su dijelom utjecali i kršćani poslije 313. godine, nakon dobivanja slobode isповijedanja.¹²⁷

Na ovom su području vrlo rijetki spomenici sepulkralnog karaktera, a razlog tome treba, čini se, vidjeti u neistraženosti kraja. U onom povjesnom razdoblju prevladava zidan tip grobnice na svod, s ravnom pločom, na dvije vode, te sarkofag kao vjesnik obreda inhumacije.¹²⁸

U pretkršćansko doba dominantna je na ovom području religija mitraizam. Tragove te religije susrećemo na Grčinama u Potocima kod Mostara,¹²⁹ gdje je nađena kamena votivna ploča toga kulta: Deo Soli Invicto Metri /Mithrae/Aur(elius) Maximinus, Flavi(us) Marcellinus, Flavi(us) Marcellus. Kult je orijentalnog podrijetla i ne šire ga samo orijentalci, a u prilog toj činjenici govore gentilno ime Aurelius i Flavius, u ono doba orijentalnog podrijetla, koji na istočnoj obali Jadrana postaju sve brojniji.¹³⁰ U Potoke je stigao dolinom Neretve. Mitaizam je, u jednom trenutku, na početku 4. stoljeća bio popularna religija - i državna. Pristašama je nudila primamljiv socijalni program, pa je kršćanstvo imalo velikog takmaca, ali samo do Milanskog edikta 313. godine, kad kršćanstvo dobiva slobodu isповijedanja.¹³¹

¹²⁵ ALBiH, tom 3. (224.), 331.

¹²⁶ Vidi bilješke 88. i 89.

¹²⁷ N. Cambi, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XX., knj. 18., Sarajevo, 1982., 105.-106.; Vidi bilješke 102. i 103.

¹²⁸ ALBiH, tom 1., 87.-88.

¹²⁹ K. Patsch, o. c., 33.-34.; ALBiH, tom 3. (171.), 298.

¹³⁰ N. Cambi, Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III.-XIII. stoljeće), Disertacija u rukopisu cjelovito neobjavljena, Filozofski fakultet, Zagreb, 1975., 39., 40.; N. Cambi, Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Književni krug, Split, 1988., 12.; "Salona je bila veliki kozmopolitski grad u koji su se slijevali utjecaji iz svih krajeva Carstva i u koji su dolazili brojni pripadnici drugih naroda..."; ALBiH, tom 1., 109.

¹³¹ D. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1972., 23. i d.; ALBiH, tom 1., 147.

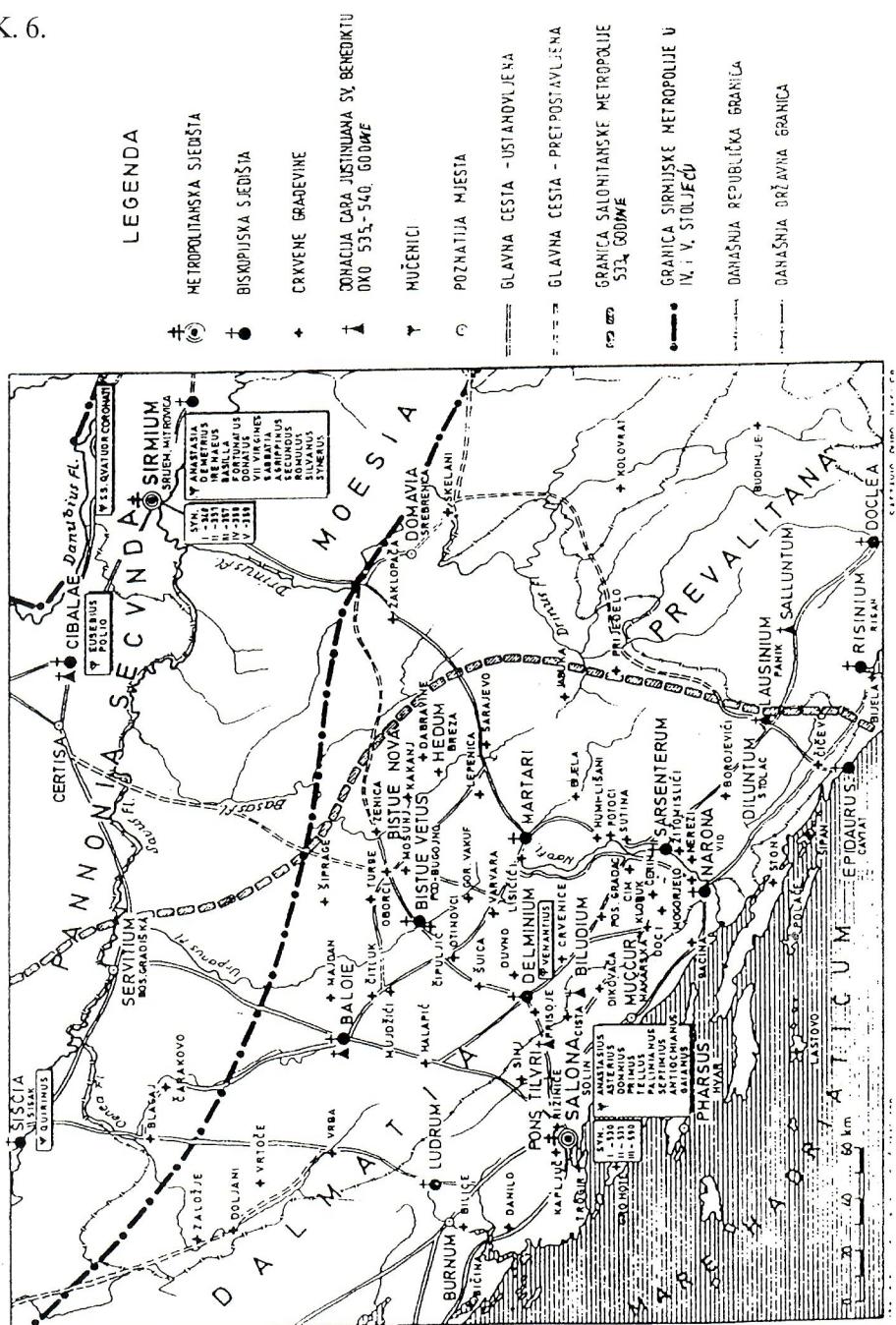
Druga velika religija je kršćanstvo. Najveći neprijatelj kršćanstvu, posebno na Istoku, bio je car Dioklecijan (284.-305.), koji je želio Rimskom Carstvu vratiti snagu, slavu i stare kultove.¹³² Slično je pokušao učiniti i car Julijan (361.-363.), nazvan Apostata.¹³³ Ni jedan ni drugi u tome nisu uspjeli.

Iz onoga vremena rimske povijesti ostavilo je kršćanstvo u ovim krajevima vidne tragove u većem broju bazilika ili crkava, od kojih su samo dvije istražene, jedna u Cimu (sl. 5.) a druga u Žitomislićima (sl. 6.) geminata.

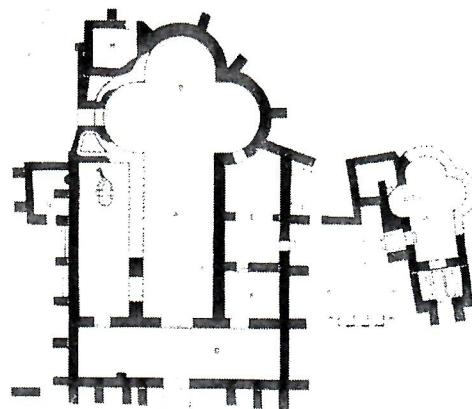
¹³² D. Basler, o. c., 22.; N. A. Maškin, o. c., 494.; ALBiH, tom 1., 39.

¹³³ D. Basler, o. c., 22.

K. 6.

Arheološki rezultati istraživanja crkve u Cimu pokazuju da pripada tipu (v. tlocrt bazilike) crkve s jednim brodom i apsidom u obliku trolista ili trikonhosa u krugu s memorijom ili većom grobnom kapelom.¹³⁴ U najznačajnije nalaze toga sakralnog graditeljskog objekta svakako spada moćnik ili moći sveca mučenika (sepulcrum reliquiarum). Našao se in situ, tj. bio je lociran ispod same oltarne menze, te bi u liturgijskom kontekstu bio središnji ili najbitniji crkveni prostor. Unutar toga relikvijara, groba za moći svetaca ili mučenika, našla su se četiri manja moćnika s moćima sveca ili svetaca. Sepulcrum reliquiarum ili grobnicu sveca ili svetaca, čija su nam imena ostala nepoznata, mogao bi se okvirno datirati u 4.-5. stoljeće. Značajni su nalazi ulomci kamene plastike. To je četverokutni kamen s prikazom pet riba, dva fragmenta pluteja s prikazom janjadi i jedan impost s reljefnim prikazom ptice na jednoj strani. Bazilika u Cimu, prema ocjeni T. Andelića, pokazuje utjecaj Narone odnosno jadranskog kulturnog kruga (sl. 5.).¹³⁵

Sl. 5. Staročršćanska bazilika u Cimu (Mostar) s kraja 4. i početka 5. do 6. stoljeća

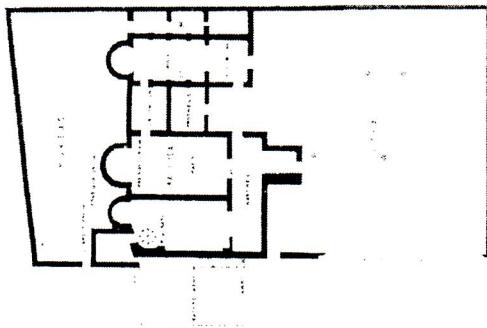
Kulturnopovjesna problematika tog objekta otkriva da je imala dvije građevinske faze. Prvoj ili starijoj fazi pripadaju navedeni moćnici, među kojima ima i onih iz mlađe faze, te bi na osnovi tih značajnih nalaza bazilika u Cimu datirala od kraja 4. do 6. stoljeća najvjerojatnije s jednim prekidom kad se nalazila izvan upotrebe.¹³⁶

¹³⁴ T. Andelić, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. sv. XXIX. (1974.), Sarajevo, 1976., 179.-244.; T. Andelić, Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, Znanstveni skup Metković 4.-7. 10. 1977., Split, 1980., 257.-260.

¹³⁵ T. Andelić, o. c., 208.-219.; T. Andelić, o. c., 257.-260.

¹³⁶ T. Andelić, o. c., 208. i d.; T. Andelić, o. c., 260.-261.

Na Crkvini u Žitomislićima istražena je dvojna bazilika (v. tlocrt bazilike).¹³⁷ Unutar građevnog kompleksa crkve konstatirane su i stambene zgrade, pa bi to upućivalo na samostansku zajednicu.¹³⁸ U značajnije nalaze s Crkvine u Žitomislićima spadaju pluteji, dijelovi oltarne pregrade, stupovi i impost urešen s obje strane.

Sl. 6. Starokršćanska dvojna bazilika iz Žitomislića (Mostar) iz 5.-6. stoljeća

U starokršćanskem graditeljstvu rijetka su pojava dvojne bazilike koje su, osim ove, građene i u Bosni.¹³⁹ Sa žitomislićkom dvojnom crkvom nemaju izravnih konfrontacija, čak su im bliže neke izvan ovoga kulturnog područja (Sirmium, itd.).¹⁴⁰ Pitanje dvojnih bazilika još nije izučeno, pa sjeverna crkva ne bi mogla služiti kultu mrtvih, kako drži Kandler, jer crkve u Žitomislićima govore upravo suprotno. Naime, nema grobova,¹⁴¹ a svi nalazi upućuju da dvojna crkva u Žitomislićima datira od 5. do 6. stoljeća i vidljiv je graditeljski utjecaj Narone.¹⁴²

Uz istražene i objavljene bazilike u Cimu i Žitomislićima konstatirano je još nekoliko starokršćanskih crkava u mostarskoj regiji. To je bazilika u Potocima¹⁴³ (T. V, 2., 3., 4., 5.) na Crkvini u Sutini¹⁴⁴ i na Kratini u Humilišanima.¹⁴⁵

¹³⁷ T. Andelić, o. c., 293.-330.; T. Andelić, Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislićima, Arheološki vestnik (Acta archaeologica) XXIX., Ljubljana, 1978., 629.-640.

¹³⁸ T. Andelić, o. c., 308.-312.; T. Andelić, o. c., 264.

¹³⁹ T. Andelić, o. c., 309.; T. Andelić, o. c., 264.

¹⁴⁰ T. Andelić, o. c., 264.; T. Andelić, o. c., 308.-309.

¹⁴¹ T. Andelić, o. c., 264.; T. Andelić, o. c., 208.-313.

¹⁴² T. Andelić, o. c., 264.; T. Andelić, o. c., 308.-313.

¹⁴³ N. Miletić, Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. Arheologija XVII., Sarajevo, 1962., 153.-157.; ALBiH, tom 3. (171.), 298.

¹⁴⁴ ALBiH, tom 3. (42.), 292.

¹⁴⁵ ALBiH, tom 3. (222.), 300.

Za baziliku u Cimu potrebno je spomenuti da jedni drže da je katedrala ili biskupsko sjedište, a prema koncilu u Saloni (533.) nazivala se Sersenterum.¹⁴⁶

Narona je do kraja 6. stoljeća odoljela naletima Barbara zahvaljujući sustavu obrane na ovom prostoru, a poglavito Mogorjelu, pa je zbog toga 400-ih godina bila pošteđena od pustošenja Alarihovih Vizigota.¹⁴⁷ U povijesnom razdoblju kasne antike 4. do 6. stoljeća ne mogu se pratiti društvena kretanja jer krizom rimske države od 4. stoljeća dolazi do opadanja materijalne i duhovne kulture, a to najbolje pokazuje sve manje spomenika s natpisima. Vidni su tragovi crkava i utvrda, te se početkom 7. stoljeća, u kontekstu terenskih istraživanja, dobiva prostor za novo povijesno razdoblje, koje nazivamo rani srednji vijek, a to je vrijeme doseljenja Hrvata i u ove mostarske krajeve.¹⁴⁸

Dr. Veljko Paškvalin

Das Gebiet von Mostar in der antiken und spätantiken Zeit bis Ansiedelung von Kroaten

Zusammenfassung

Aufgrund der durch Ausgrabungen oder andere kulturgeschichtliche Forschungsmethoden gewonnenen archäologischen Ergebnissen wird die geschichtliche und kulturzivilisatorische Entwicklung dieser Gegend vom Kaiser Augustus (27 v. Chr. - 14 n. Chr.) bis Ansiedelung der Kroaten im 7. Jahrhundert bewertet.

Mit Rücksicht auf die unbekannte Vergangenheit der Gegend von Mostar von der römischen bis zur neueren Zeit, zu dem für uns wichtigsten Zeitpunkt – der Ansiedelung von Kroaten im 7. Jahrhundert, wäre es notwendig, die bereits erreichten Ergebnisse archäologisch zu erforschen und immer mehr neue zu gewinnen.

Obwohl diese Arbeit viel Mühe erfordert, ermöglicht nur diese Forschungsform mehr Erkenntnisse über den illyrischen Stamm oder das Volk der Daorsen auf diesem Teil des Gebietes von Mostar, das allmählich römische

¹⁴⁶ T. Andelić, o. c., 208.-223.; T. Andelić, o. c., 261.-262.

¹⁴⁷ M. Zaninović, o. c., 179.; u istom radu vidi bilješku 21., 180.

¹⁴⁸ N. Milićić, Rani srednji vijek (u: Kulturna istorija BiH), Sarajevo, 1984., 379. i dalje.

Kultur und Zivilisation, später auch Christentum annahm, was sich im Sinne der kulturgeschichtlichen Kontinuität auch auf die angesiedelten Kroaten zu beziehen war, die in dem Kontext zum Christentum westlicher Zivilisation gehörten.

Zur Forschung der genannten historischen Zeit sollte man den besonderen Vorrang dem Frühchristentum und seiner Hierarchie geben, und noch mehr dem Frühmittelalter, um Ansiedelung und Christianisierung von Kroaten auf diesem Raum besser zu erleuchten.

Dieser kleine Beitrag über antike und spätantike Vergangenheit dieses Gebietes möge dazu anregen.